

ZLATA I
ĐORĐE LEBOVIĆ

**DIJALOG
O ZLU I
DOBRU**

RAZGOVORI PISCA
I GLUMICE

■ Laguna ■

Copyright © 2011, Zlata Lebović
Copyright © ovog izdanja 2024, LAGUNA

Knjiga je posvećena potomcima Đorđa Lebovića

Sadržaj

Sećanje na Đorđa Lebovića (Filip David)	9
Umesto predgovora	15
<i>Dijalog o Zlu i Dobru</i>	17
Čitajući <i>Dijalog o Zlu i Dobru</i> (Jovan Ćirilov) . .	205
<i>O autorima</i>	209
Bibliografija Đorđa Lebovića	211

Sećanje na Đorđa Lebovića

Đorđa Lebovića sam upoznao sredinom šezdesetih godina prošloga veka. Borislav Pekić me je poveo do Izložbenog paviljona u Masarikovoj, gde je kao direktor radio njegov prijatelj, dramski pisac Đorđe Lebović, o kojem sam već dosta znao. Studirao sam pozorišnu dramaturgiju, a Lebovićeve radio i pozorišne drame predstavljale su sam vrh nove srpske i jugoslovenske drame, nešto novo u sadržinskom i dramaturškom smislu. To je bilo vreme kada sam u *Prosveti* objavio svoju prvu knjigu, istovremeno sa Borislavom Pekićem, Mirkom Kovačem i Danilom Kišom. Pošto smo u mnogo čemu bili bliski, sličnih pogleda na književnost i pisanje, počeli smo da se družimo, čitamo na sastancima svoje nove tekstove i o tome razgovaramo. Već pri prvom razgovoru u Paviljonu, bilo mi je jasno da i Lebović pripada našem krugu, da delimo književna, ali i politička ubeđenja. Verujem da su Pekića i Lebovića zbližili nepristajanje na svet bez tolerancije i slobode, tragična zatvorska iskustva. Pekić je kao gimnazijalac osuđen na višegodišnju robiju zbog pripadanja Demokratskoj omladini, a Lebović je kao dečak

upoznao strahote Aušvica, jednog od najoozloglašnijih logora nacističke Nemačke. Lebovićev Paviljon postao je mesto gde smo počeli da održavamo redovne sastanke „grupe“. Lebović, Kiš, Pekić, Kovač i danas predstavljaju nedosegnuti vrh srpske i nekadašnje jugoslovenske književnosti.

Đorđe Lebović posedovao je osobine koje ni u onom vremenu, a ni kasnije nisu bile česte. Mudar, razložan, smiren, temeljit, vredan, darovit, sve ono što zapravo nije karakteristika ovdašnjeg mentaliteta. Sretali smo se tokom godina u različitim situacijama, često saradujući na zajedničkim projektima, u zalaganju za vrednosti koje nisu bile samo književne nego i etičke prirode.

Negde sedamdesetih godina, kao urednik Dramskog programa Televizije Beograd, pozvao sam Đorđa da napiše scenario za seriju o životu Rudolfa Hesa, komandanta Aušvica. Bio je dogovor da se serija radi u koprodukciji sa poljskom televizijom. Oputovali smo u Poljsku kao gosti Ježija Antčaka, poljskog filmskog i televizijskog reditelja, našeg starog poznanika. Bila je jedna od onih oštih, snežnih zima. Do Varšave smo doleteli avionom, a od Varšave do Krakova takođe avionom. Vreme loše, vejavica, prava snežna oluja, avion se tresao, propadao. Nekako smo sleteli u Krakov. Odmah smo se uputili kolima u Aušvic. Logori su bili zatvoreni za javnost, ali pred Antčakom otvarala su se sva vrata. Obišli smo prvo administrativne zgrade, a potom prošli kroz kapiju smrti, kroz koju su prolazili oni od kojih je većina završila u gasnim komorama i krematorijumima. Glavni logor i ovako pust, pod snežnim pokrivačem, stvarao je utisak pejzaža sa neke druge planete, nizovi baraka čiji izgled asocira na užasne drame koje su se u njima događale, teška, neponovljiva slika užasa, predeo koji u svakom posetiocu mora izazvati velike i snažne emocije... Pri povratku

u Varšavu, Đorđu je pozlilo. Njegovu muku probudila su sećanja na Aušvic. Bilo je potrebno nekoliko sati da se oporavi, ali slika Aušvica, vreme provedeno u Aušvicu zauvek su obeležili njegov život i njegove snove. Uspomene na te dane prevazilazile su svaku noćnu moru.

Jedno drugo sećanje: početkom devedesetih zamolio nas je David Albahari, tadašnji predsednik Saveza jevrejskih opština, da prisustvujemo skupu na kom će biti govora o takozvanom „događanju naroda“, jačanju nacionalizma i nekim drugim temama koje uznemiravaju jevrejsku zajednicu u Srbiji. Na sastanke u jevrejskoj opštini počeli su da dolaze do tada neregistrovani članovi, uglavnom penzionisani oficiri JNA, koji su tražili da se pruži podrška Slobodanu Miloševiću. Dobro se sećam prepune sale, užarene atmosfere koja je vladala, atmosfere nabijene netolerancijom, opštom galamom. Đorđe pokušava da objasni kuda vodi manipulacija nacionalizmom, širenje ratne histerije, a ja govorim o tome kako dolazim iz televizije u kojoj većina novinara krši kodeks kojim je zabranjeno širiti rasnu i etničku mržnju, govoriti neistine i poluistine. Masa viče: „Lažete! Lažete!“, a potom se čuju i povici: „Nećemo da slušamo ustaše!“ Odgovaram galamdžijama da Lebović nikako ne može biti ustaša jer na ruci ima utisnut logoraški broj iz Aušvica. Ali to ne zaustavlja mahnite povike i vređanja!

Nisu samo ta besmislena vređanja pogodila Đorđa, nego to što se još jednom sreće sa masovnom histerijom kada glas pojedinca postaje bespomoćan. Rat je već uveliko besneo na prostorima Jugoslavije kada mi je Đorđe poverio da napušta Srbiju i seli se u Izrael. Bila je to teška odluka, ali ja sam je razumeo. Kao što je pre nekoliko godina osetio onu strašnu muku prilikom posete Aušvicu, sada je osećao sličnu muku zbog divljanja nacionalističkih strasti na ovim našim

prostorima, mržnje koja se temeljila na etničkoj različitosti. Međutim, i njegov boravak u Izraelu bio je traumatičan. Između ostalog i zato što Đorđe nije bio vaspitan u jevrejskom religioznom duhu. Odrastao je u multietničkom Somboru i dugo, po sopstvenim rečima, „ništa nisam znao o nacionalističkim strastima, dok me jednog dana grupa malih Švaba, nešto starijih od mene, nije uvukla u napušteni vinski podrum u centru grada, koji su Somborci zvali 'Pakao'. Tu su me vezali za stub, tukli su me i pretili da će mi odseći nos zato što sam Jevrej, da se još izdaleka vidi ko sam.“

Život i sudbina Đorđa Lebovića najbliži su tragičnim sudbinama Prima Levija i Žana Amerija. Njihovo „jevrejstvo“ posledica je viđenja drugih, nezavisno od svega što su bili i predstavljali, a zapečaćeno je mučeništvom u Aušvicu. Onaj ko je preživio na toj „planeti smrti“, obeležen je i bukvalno i simbolično za čitav preostali život. Žan Ameri o tome piše: „Solidarnost u odnosu na pretnju jedino je što me povezuje sa mojim jevrejskim savremenikima, bilo da oni veruju ili ne veruju, bilo da su nacionalno usmereni ili pak spremni na asimilaciju.“ Lebovića je, kao i Levija, kao i Amerija, antisemitizam sudbinski odredio kao Jevrejina. To nije bilo lični izbor, nego neizbežna sudbina.

Posle sjajnog, uzbudljivog i potresnog autobiografskog romana *Semper idem* objavljenog posthumno, evo sada smo dobili još jednu izuzetnu i dramatičnu ispovest pisanu u obliku dijaloga, razgovor između Đorđa Lebovića i njegove supruge, glumice Zlate Lebović. Iz ovog razgovora možemo saznati mnogo nepoznatih detalja o Lebovićevoj porodici, njegovom odrastanju, ali takođe i o užasima u jednom od najstrašnijih logora smrti, o tome kako su nastale njegove antologijske drame i priče (neke još neobjavljene), priče o životu i smrti, o dobru i zlu, sve ispričane bez patetike,

bez apstrakcija, duboko životne, neporecivo istinite. Zlata Lebović je umnogome zaslužna za ovaj potpuni i uzbuđljivi portret Đorđa Lebovića. Postavljala je prava pitanja kao obavešteni poznavalac, životni saputnik, ravnopravni sagovornik, mnogo više od običnog hroničara, neko ko je sa Đorđem vezao svoj život, svoja uverenja, svoju ljubav.

Dragocena, vredna knjiga koja doprinosi da se još bolje razume ukupno delo Đorđa Lebovića. Knjiga koja opominje na tragične ljudske sudbine u „mračnim vremenima“, vremenima koja dođu i prođu, ali se uvek mogu vratiti.

Filip David

Umesto predgovora

Dobronamerni Čitaocē „i svako ko ide istim putem“, kako Sokrat kaže, uključi se u razgovore kao aktivan i kritičan sagovornik.

Da nisam postala glumica, i protiv volje mojih roditelja, verovatno nikada ne bih upoznala dramskog pisca Đorđa Lebovića. Nakon završene Pozorišne akademije i jedne godine provedene u Niškom pozorištu, angažovana sam kao stalni član Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu. Naime, reditelj Dimitrije Đurković insistirao je da u predstavi *Halleluja* Đorđa Lebovića, za važno gostovanje po Sovjetskom Savezu, prvo nakon Titovog raskida sa Staljinovim režimom, zamenim njihovu prvakinju, koja je bila pred porođajem. Na toj turneji družila sam se sa Đorđem. Dva dana nakon povratka pisac je došao u Novi Sad i za mene ostavio poruku na portirnici pozorišta: „Odseo sam u hotelu *Putnik*, imam vremena, dođi kad možeš.“ *Šta li hoće ovaj dobri čovek od mene?*, mislila sam i nisam otišla ni prvog, ni drugog, otišla sam trećeg dana. Tako je naše druženje počelo. Razgovori koje sam zabeležila delić su onog o čemu smo razgovarali:

umro je 22. septembra 2004. godine, priseban i zdrave pameti. Nastavila sam da vodim razgovore s njim i kada ga nije bilo pored mene, da prevaziđem okolnosti u kojima sam se našla – da nađem smisao životu koji se promenio.

Ideju da objavim deo svojih razgovora sa Đorđem dao mi je Jovan Ćirilov. S njim sam bila u kontaktu povodom prvih Đorđevih radova, njegovih novela, koje su jedna od tema naših razgovora.

Razgovori su zasnovani na mojim sećanjima, na piščevom svedočenju za Muzej Holokausta u Jerusalimu (zabeležila Sanja Baum), takođe, na njegovim ogledima, citatima iz njegovih novela i dela koje je voleo.

Zlata Lebović
Beograd, septembar 2009.

**DIJALOG
O ZLU I
DOBRU**

Jer, evo, Fedre, pismo ima u sebi nešto čudnovato, i u tome ono zaista liči na slikarstvo: ta i proizvodi slikarske umetnosti stoje pred nama kao da su živi; ali ako ih nešto upitaš, oni sasvim dostojanstveno ćute. Isti je slučaj i kod slova: čovek bi pomislio da govore kao da nešto razumeju; a ako ih upitaš da shvatiš nešto od onoga što se govori, svagda kazuju samo jedno te isto. A potom: kad su jedanput napisana, svaka reč tumara ovamo i onamo, isto tako k onima koji je ne razumeju kao i onima kojima nije namenjena, pa se ne zna s kime treba govoriti a s kime ne. A zlostavljena i nepravično ružena uvek treba roditelja kao pomoćnika: jer sama niti može sebe odbraniti niti sebi pomoći.

Fedar, prema izdanju Narodne knjige, Alfa, 1996;
preveo Miloš N. Đurić

Fizički rastanak i nastanak *Razgovora*

Bio je priseban. Držala sam njegovu leđenu ruku u nameri da je zagrejem. Moj pokušaj je bio uzaludan, osećala sam kako mi studen iz njegovog tela dopire do mozga i ledi misli. Medicinska ekipa radila je svoj posao. Sve se dešavalo oko mene, ništa u meni. Pustoš je vladala u meni. „Šta rade?“, upitao je razgovetno, a ja sam rekla da žele da vrate njegov telesni pritisak. „Slike su pritisak“, bile su poslednje reči koje je izgovorio, a onda je nastupio grč i sasvim tiho krkljanje. Ležao je na jastuku, zavaljene glave. U dnu širom otvorenih usta, u samrtnom grču, videla sam tamnu senku, poigravala je osvetljena žutom svetlošću lampe kraj kreveta. Znala sam da njega više nema u sobi. Sa pisaćeg stola uzela sam njegov nedovršeni rukopis i otišla u drugu sobu. Počela sam da čitam i u tom rukopisu sam ga pronašla. Bio je opet sa mnom. Vreme je stalo.

Nedovršeni rukopis, hronika jednog detinjstva, pod radnim naslovom *Semper idem*,* nije štampan za godišnjicu

* Roman *Semper idem* („Uvek isto“), nedovršen, štampan je 2005, posle piščeve smrti.

piščeve smrti kako sam želela, već onako kako je izdavač odlučio. Promocija knjige održana je u pozorištu Atelje 212. „Gde drugo?“, rekao je Jovan Ćirilov. „Atelje je počinjao kad i Đorđe Lebović, igrali su ga tada.“

Po izlasku Đorđevog romana *Semper idem* našla sam posao koji me je izvlačio iz apatije, danima sam ukucavala u kompjuter njegove tekstove: novele, eseje, beleške, objavljene članke... radila sam neurotično i u žurbi, kao da izdavač čeka. *Šta s tim?*, mislila sam. U krevetu sam razmišljala o onome što sam tog dana radila. *Ludiš*, govorila sam sebi i tonula u san. Opsednutost nije prestajala. Jedne noći probudio me je prodoran zvuk zvona. Ustala sam i uputila se prema ulaznim vratima. Otvorila sam ih širom i bez straha. Nisam se iznenadila kad sam ugledala Đorđa. Osvetljen jakom dnevnom svetlošću, sveže obrijan, beloružičastog tena, ničeg neprirodnog na njemu, bio je u dobroj kondiciji. Osećala sam dah mog posetioca, a on se smešio, zadovoljan sobom. Stajali smo i uživali u susretu. Ne znam koliko je to trajalo, probudilo me je pitanje: „Došao si kao turista?“, nameravala sam da pitam, a nisam, san se prekinuo. Upalila sam lampu kraj kreveta i dalje osećajući njegovo prisustvo u sobi. Sećanja su navirala, bez smisla, sa smislom, bez vremenskog reda i uvek ka našem zajedničkom početku. Postavljala sam pitanja, davala odgovore, ali sve je nestajalo u vazduhu, ništa od svega nisam pamtila. Kad je svanulo, ustala sam, upalila kompjuter i posle kraćeg kolebanja napisala: *Razgovori pišca i glumice*. Nadalje, sedala sam na Đorđevo mesto kraj kompjutera i naši razgovori su se produbljivali.

Živopisni Sombor – Dečji logor – Veliko zlo

Tebe je lako predstaviti, treba nabrojati šta si pisao i na kraju obavezno reći da si pisac scenarija za film Valter brani Sarajevo.

Misliš, u mom scenariju i u vreme kad je pisan, Valter je odbranio Sarajevo, a to nije bitno za današnje vreme, niti za današnje ljude. Kad su, devedesetih, drugi pisali scenario o Sarajevu i kad ga je trebalo uistinu odbraniti, u Jugi su svi bili „Nemci“, pa su ga granatirali i rušili. Sarajlije su istinski ginule. Bez potrebe.

U pravu si. Danas Valter brani Sarajevo ne pije vodu, a ni stara slava tvojih logoraških drama, sve je to daleka prošlost. Čime onda da zainteresujem čitaoce željne skandala za razgovore glumice koja odavno nije glumica i pisca čije se drame ne igraju?

Zaista, to jeste otežavajuća okolnost. Ako veruješ u priču, nemoj da odustaješ! Piši! Ne razmišljaj o uspehu ili

neuspehu. Ne očekuj mnogo, ne bih voleo da se razočaraš. Važne su pobjede koje srce osvoji.

Ispričaj nam, onda, svoju biografiju do odlaska u Aušvic, ukratko.

Rođen sam u živopisnom gradiću Somboru, i kad bih mogao da biram gde želim da se ponovo rodim, izabrao bih Sombor. Moja jevrejska porodica Lebović (očeva strana) i Zajdner (majčina strana), pripadala je neolozima (nisu bili pobožni), poštovali su jevrejske praznike, ali, kao i većina stanovništva, jeli su trefl – nečistu hranu po jevrejskim zakonima. Šaroliko stanovništvo se slagalo: Srbi, Mađari, Hrvati, Slovaci, Rusini, Nemci, Jevreji... Išao sam u mešovitu školu i igrao se sa nejevrejskom decom. U malom mestu, gde je moj život otpočeo, priroda je po meri čoveka, a razni jezici i razne religije nisu sprečavali ljude da se lepo sporazumevaju. Išao sam za praznike sa familijom u sinagogu, sa bakom Švabicom (druga žena mog dede Adolfa) išao sam u evangelističku crkvu, sa svojom drugaricom i njenom bakom u pravoslavnu, sa sestrom svoje maćehe u katoličku. Voleo sam sve te različite crkvene obrede, ali zavisnost prema Bogu nisam stekao, pozorište sam više voleo. Mogao bih da kažem, bez preterivanja, život je tekao idilično sve do dolaska fašista na vlast u Nemačkoj 1933.

Šta je to značajno promenilo idilu u tvom gradiću 1933. godine?

Tih godina, u Nemačkoj, fašizam je bio u punom usponu. Hitler je grmeo: „Jača će generacija ukloniti slabiće, životni elan slomiće smešne veze tobožnje humanosti prema

pojedincu i ustupiti mesto prirodnoj humanosti koja će istrebiti slabije u korist jačih.“ Evropa i stari svet su se ljuljali; jednima su se dramatični događaji u Nemačkoj činili kao krajnji cilj ispunjenja istorije, drugi su ih doživljavali kao pravi košmar. Nas Jevreje u mom malenom Somboru, na krajnjem severu Bačke, zapljusnuo je prvi talas antisemitizma. Takvi ispadi dolazili su od Nemaca, Mađara, a donekle i od Hrvata.

Znam da si taj prvi talas antisemitizma iskusio na svojoj koži, pričaj o tome.

Bio sam osnovac i ništa nisam znao o nacionalističkim strastima dok me jednog dana grupa malih Švaba, nešto starijih od mene, nije uvukla u napušteni vinski podrum u centru grada, koji su Somborci zvali „Pakao“. Tu su me vezali za stub, tukli me i pretili da će mi odseći nos zato što sam Jevrejin, da se još izdaleka vidi ko sam. Ne znam da li bi male Švabe obistinile pretnje jer me je iz te situacije spasio brkati Srbin iz susedstva. Čuo je galamu koja je dolazila iz podruma i isprašio male Švabe, a koga je dohvatio klepio je po glavi velikim ručerdama. To je moj prvi susret sa probuđenim nacionalizmom na delu. Kasnije sam o tom zlu stekao dodatna saznanja u Nemačkoj, u jednom stvarnom paklu, nacističkom.

Da li je bilo još sličnih ispada i kako su na to reagovala vlasti u Beogradu?

Pretpostavljam da je bilo sličnih incidenata, ali ako ih je bilo do 1940. godine, vlasti nisu reagovala, držale su neutralan stav, a tada izlazi jevrejski zakon koji zabranjuje

Jevrejima da budu sudije, visoki oficiri, birani za parlament itd. U obrazovanju se primenjuje *numerus clausus* – ograničen broj Jevreja u školama. Posle napada Nemaca, Sombor i deo Jugoslavije pripali su Mađarskoj, saveznici Nemačke.

Šta se tada dešava i da li je bilo organizovanog otpora okupacijskim vlastima?

Prvih dana okupacije stradalo je nešto Srba i Jevreja, ali od tada pa sve do 1944. živeli smo pod nekom vrstom psihičkog terora. Niko ništa nije preduzimao, sem komunisti, mahom srpskih i jevrejskih studenata – SKOJ. Oni su tokom te prve godine razbijeni i poubijani ili pozatvarani, a neki su se priključili partizanskim odredima. Za Ofnera, polubrata moje školske drugarice, pričalo se da se priključio četnicima Draže Mihailovića i ubrzo poginuo negde u Srbiji. Krajem 1942. godine moj otac je mobilisan u mađarske radne jedinice i odveden na ruski front, a kod Voronježa, iste godine, gine. Od dve stotine odvedenih Jevreja vratila su se šestorica, živi. Iste godine je bio veliki masakr u Novom Sadu, mađarska vojska je streljala Srbe i Jevreje i bacala ih pod led, u zaleđeni Dunav. Smrt oca i vesti o događajima u Novom Sadu bile su veliki šok za mene i od tada sam na život u mom gradu gledao drugim očima.

Da li si čuo još neke priče koje su te dodatno uznemiravale?

Da, razne priče su me uznemiravale. Iste godine sam od izbeglice iz Poljske, rođaka mog teče, slušao o tamošnjim pogromima i prvi put o logorima za Jevreje. U mojoj porodici se često govorilo o tome, bio sam znatiželjan, slušao sam i

čudio se ponašanju odraslih – život su nastavljali kao da se ništa ne događa. Ja sam tada vodio ratni dnevnik, beležio razgovore i opisivao događaje na ratištima o kojima sam slušao od svog dede Adolfa. Ta debela sveska, moj ratni dnevnik, bila je skoro ispunjena kada je 1944. zauvek nestala.

O čemu je tvoj deda Adolf govorio, a drugi ne?

Deda je bio poreklom iz Pruske, a svoje ime je omrznuo zbog imenjaka Adolfa. Za mog dedu, ulazak Hitlera u Rajhstag bilo je signal za veliku opasnost koja preti Jevrejima. Ali ne samo Jevrejima. U malenom Somboru ljudi su mog dedu izbegavali zbog agresivnih i zlokobnih priča. Nažalost, moj deda je bio u pravu.

Šta se desilo 1944, pa se u Somboru sudbina Jevreja promenila?

Sredinom marta nemačke jedinice su okupirale Mađarsku, a istog dana Ajhman je bio u Budimpešti. Krajem marta 1944. prekinuta je nastava u mojoj školi, a ja sam dobio svedočanstvo šestog razreda gimnazije. Početkom aprila izašao je zakon o obaveznom nošenju jevrejske zvezde na grudima i na leđima. Jevrejski poznanici bili su uglavnom inertni (sem dede Adolfa), čak je bilo i izvesne glupe koketerije: neki su govorili da je strašno što moraju umreti u proleće. Ipak, ništa se nije preduzimalo. Hapšenje Jevreja počelo je 20. ili 21. aprila, u Somboru ih je bilo oko hiljadu dvesta. Skupljani smo nekoliko dana, da ne dođe do panike. To su radili neotesani mađarski žandari, veoma grubo. Dedu Adolfa je njegova žena Švabica sakrila u trapu njihovog voćnjaka. Moja majka, njena sestra Elizabeta sa petogodišnjim

sinom Đorđem, brat i ja pokupljeni smo poslednjeg dana. Sećam se, obeležio sam stranicu u knjizi koju sam čitao, zaklopio knjigu i krenuo na putovanje sa kog povratak nije bio predviđen. To je to – skraćeno.

Da li pamtiš ponašanje svojih sugrađana dok su vas prikupljali i odvodili?

Naravno. Pamtim. Moja radoznalost je nadvladala strah i već prvog dana skinuo sam jevrejsku zvezdu i lutao gradom. Skoro svi su znali šta se dešava i znali su ko sam, ali su ćutali. Sledećeg dana u šetnju sam izišao sa jevrejskom zvezdom. Nekolicina nemačkih drugova iz škole pravila se da me ne vidi; mađarski drug iz razreda je prišao i izjavio da ne razume šta se to dešava. Drug iz nižih razreda, Srbin po nacionalnosti, stavio je moju zvezdu na grudi i tako smo, kraće vreme, šetali gradom. Na sreću, nismo sreli nijednog žandara, a komšije su prolazile, najčešće, pognute glave. Videli smo trafikanta, Mađara, koji se zlurado smeškao dok je dvogledom pratio šta se dešava na placu gde su bili prikupljeni Jevreji. Videli smo i profesora latinskog Jakova Slavickog; gledao je sa prozora kuće u kojoj je stanovao i plakao. Bilo je onako kako sam pretpostavljao, zluradosti i saosećanja, pomešano. Drug me je tada dopratio do kuće, a ja sam bio ponosan na našu hrabrost.

Sećaš li se još nekog gesta solidarnosti sa vama izdvojenima?

Da. Jedna devojka, Srpkinja, simpatija mog starijeg brata, koju nisam zvanično poznavao, prišla mi je pred ulazom na plac gde su dovodili Jevreje i, dok sam na cipeli vezivao